

MÜLKİ PROSESDƏ NÜMAYƏNDƏLİK İNSTITUTUNUN KONSEPTUAL PROBLEMLƏRİ

Hüseyn Əsgərov*

Xülasə

Məqalədə mülki prosesdə nümayəndəlik institutunun konseptual-hüquqi problemləri, anlayışı ilə bağlı nəzəri məsələlər tədqiq edilmişdir. Mülki prosesdə nümayəndəlik institutu Antik dövrdə yaranmış və cəmiyyətdə hüquq münasibətlərinin inkişaf dinamikasına paralel şəkildə inkişaf etmişdir. Məqalədə mülki prosesdə nümayəndəlik institutunun anlayışı ilə bağlı nəzəri məsələlər də təhlil edilmişdir. Bu istiqamətdə elmi ədəbiyyatlardakı fikir müxtəlifliyi müqayisəli şəkildə tədqiq edilmişdir. Mülki prosesdə nümayəndəlik geniş anlayışdır və hüquqi və fiziki şəxslərin mülki hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və yaxud da pozulduğu halda bərpası məqsədilə fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər tərəfindən göstərilən yardım və ya sadəcə təmsilçilikdir. Azərbaycan hüquq sistemində nümayəndəlik institutuna, xüsusilə də mülki prosesdə nümayəndəlik məsələlərinə xüsusi diqqət ayrılmışdır. Konstitusion səviyyəsində bu məsələlər ümumi şəkildə tənzimlənmiş və digər qanunlarda və məcəllələrdə müvafiq sferada məsələlərin hüquqi tənzimlənməsi konkretləşdirilmişdir.

***Açar sözlər:** mülki proses, nümayəndə, tarix, inkişaf, formalaşma, məhkəmə sistemi, fikir müxtəlifliyi, konsepsiya, qanunvericilik, doktrina.*

Mülki məhkəmə işlərində nümayəndəlik institutu hüquq mühafizə funksiyasını həyata keçirməklə, həm insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsində, həmçinin hüquqi maarifləndirmə işində əhəmiyyətli rol oynayır. Məhkəmədə hüquq və azadlıqların müdafiəsi birbaşa və dolayı yolla realizə olunur. Birbaşa dedikdə, yəni şəxsin özü tərəfindən, kənar müdaxilə və ya kömək olmadan öz hüquqlarını müdafiə etməsi nəzərdə tutulur. Dolayı müdafiə isə, nümayəndə vasitəsilə həyata keçirilir. Nümayəndəlik özü də icbari və sərbəst ola bilər. Belə ki, mülki prosesdə qanuni nümayəndənin iştirakı məcburidir, digər hallarda isə şəxs özünə nümayəndə təyin edə və ya etməyə də bilər.

Digər hüquq institutları kimi, mülki prosesdə nümayəndəlik institutunun da bütün aspektlərini araşdırmaq və təhlil etmək üçün ilk öncə onun tarixi öyrənilməlidir. Belə ki, mülki prosesdə nümayəndəlik institutunun tarixi araşdırılmadan onun qarşısında duran əsas məqsədləri, nümayəndələrin hüquq və öhdəliklərini, habelə bütövlükdə nümayəndəlik fəaliyyətinin inkişaf perspektivlərini müəyyən etmək mümkün deyildir. Eyni zamanda, mülki məhkəmə işlərində nümayəndəlik məsələləri və onun problemləri üzrə yalnız müasir dövrün reallıqları əsasında konkret nəticələrə gəlmək düzgün deyil. Belə ki, mülki prosesdə nümayəndəlik institutunun tarixini tədqiq etmək onun müasir vəziyyətinin bir çox mühüm aspektlərini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Mülki prosesdə nümayəndəlik institutunun formalaşması tarixini tədqiq etmək hüququn qədim institutlarından olan və hazırda öz nəzəri və praktiki əhəmiyyətini saxlayan sfera haqqında, onun təkmilləşməsi istiqamətləri, müsbət və

* Bakı Dövlət Universitetinin Mülki proses və kommertiya hüququ kafedrasının dissertantı

mənfi tərəfləri barədə vahid fikir söyləməyə imkan verir. Demokratik, hüquqi dövlətin inkişafı, sərbəst bazar münasibətləri, elektron hökumət quruculuğu kimi vacib amillər şəraitində insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və təmini daim ön planda dayanır. Bu baxımdan əsas məqsədi insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi olan mülki prosesdə nümayəndəlik institutunun formalaşması aspektlərinin tədqiqinə xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Adıçəkilən hüquq institutunun tarixinin tədqiqi həm onun maddi-hüquqi modernizasiyasına, həmçinin hüquq tətbiqi praktikasında effektivliyinin artırılmasına, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq və qanuni maraqlarının səmərəli şəkildə qorunmasına şərait yaradır.

Ümumiyyətlə, nümayəndəlik institutu cəmiyyətin inkişafı ilə birbaşa əlaqəlidir. Daha dəqiq desək, cəmiyyətdə müxtəlif səpkidə münasibətlərin yaranması və inkişafı, həmin münasibətləri tənzimləyən müxtəlif normaların yaranmasına gətirib çıxarır. Həmin normalara riayət edilməsi, istifadəsi və tətbiqi isə bütün insanlar üçün asan olmur, bu zaman insanlara kənardan müdaxilə, yəni maddi və prosessual hüquq normalarının tətbiqini bilən insanların kömək etməsi zərurəti yaranır. Məhz qeyd edilən zərurətin nəticəsində nümayəndəlik institutu formalaşmışdır.

Mülki prosesdə nümayəndəlik institutunun anlayışı ilə bağlı məsələləri tədqiq edərkən ümumilikdə nümayəndəliyin mahiyyəti, mülki prosesdə nümayəndənin iştirakənən zəruriliyi, müxtəlif hüquq ədəbiyyatlarında mövcud olan nəzəri fikirlərin, doktrinaların araşdırılması, müqayisəli şəkildə təhlili məqsədə uyğun hesab edilir.

İlk öncə, mülki proseslərdə nümayəndələrin iştirakı zərurətinə diqqət yetirək. İnsanlar məhkəmədə öz işlərini şəxsən və ya nümayəndələri vasitəsilə apara bilərlər. Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan, yetkinlik yaşına çatmayan, azyaşlı şəxslərin işlərini onların qanuni nümayəndələri, qəyyumlar və himayəçilər aparır. Hüquqi şəxslərin işlərini isə onlara qanunla, nizamnaməylə və ya təsis sənədi ilə verilmiş səlahiyyətlərin daxilində hərəkət edən nümayəndələri həyata keçirir.

Müxtəlif səbəblərə görə vətəndaşlar bəzən məhkəmə iclasında ola bilmirlər, məsələn sağlamlıq vəziyyətinə görə, məzuniyyətlə əlaqədar, xəstəxanaya yerləşdirmə, ezamiyyətdə olma, məhkəmənin yerləşdiyi yerin şəxsin yaşayış yerindən uzaqlığı və s. Bəzən isə sadəcə iştirak etməmə istəyi, məsələn: "əks tərəflə" qarşılaşmamaq səbəbi ilə bağlı ola bilər. Nəhayət, insanlar ixtisaslı hüquqi yardıma ehtiyac duyur, buna görə qanun vətəndaşlara nümayəndələr vasitəsilə məhkəmədə öz işlərini aparmağa imkan verir. Hətta şəxs özü işdə şəxsən iştirak etsə belə, bu iş üzrə nümayəndəyə malik olmaq hüququndan məhrum etmir.

Nümayəndəlik institutu praktiki olaraq hüququn bütün sahələrində mövcuddur. Mülki prosesdə nümayəndəlik institutu fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının və qanuni maraqlarının məhkəmədə müdafiəsinin vacib konstitusion təminatıdır. Hüququn bu institutu ümumi anlamda bir şəxsin digər şəxsin adından, onun maraqları naminə, onun tapşırığı ilə həmin şəxsə qanunla verilən səlahiyyətlər çərçivəsində prosessual hərəkətləri icra etdiyi, eyni zamanda təmsil olunan şəxsə münasibətdə müəyyən hüquq və vəzifələr yaradan hüquq münasi-

bətidir. Nümayəndəlik maddi və prosesual hüquqda öz məqsədlərinə, yaranma əsaslarına və nəticələrinə görə fərqlənir. Bəzi hallarda maddi hüquq münasibətləri nümayəndəliyə yol vermir, məsələn nikahın bağlanması zamanı nümayəndəliyə yol verilmir. Prosesual kontekstdə isə belə məhdudiyətlərə demək olar ki, rast gəlinmir.

Məhkəmə nümayəndələri onlara verilən səlahiyyətlər daxilində təmsil etdiyi şəxs üçün daha əverişli şəraitin yaradılmasına çalışan, ona zəruri hüquqi yardım göstərməli olan şəxsdir. Parallel olaraq, nümayəndənin iştirakı məhkəmədə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə də müsbət mənada öz təsirini göstərir [5, s.49].

İndi isə mülki prosesdə nümayəndəlik institutu ilə bağlı doktrinal fikirlərə, nəzəri yanaşmalara baxaq. Nümayəndəlik institutu hələ Roma xüsusi hüququnda məlum idi. Roma məhkəmə proseslərində *actores* (hüquqi şəxsin nümayəndəsi), *tutores* (qəyyumlar), *advocatus* (öz qohum və dostlarına məhkəmədə məsləhət verən şəxslər) [4, s.82] adlı şəxslər iştirak edirdi. Alman-Holland yurisprudensiyası adlanan XVII əsrin hüquqşünasları nümayəndəlik institutunu inkişaf etdirərək ona yeni xüsusiyyətlər gətirmişdi. Belə ki, nümayəndə digər şəxsin adından çıxış etsə də mülki prosesdə hüquq və vəzifələr yaradır və prosesin tamhüquqlü iştirakçısına çevrilirdi. Bu dəyişiklik uzun müddət hüquq aləmində qüvvədə olan və nümayəndələri proses iştirakçısı statusundan məhrum edən *alteri stipulari nemo potest* prinsipini [8, s.37] əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. Qədim Roma alimi Ulpianın irəli sürdüyü bu prinsipi təbii hüquq məktəbinin nümayəndələri dəyişə bildi [12, s.432].

Mülki prosesdə nümayəndənin birbaşa iştirakı, başqa sözlə birbaşa nümayəndəlik konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasında Holland hüquq alimi Hüquo Qrotsi böyük işlər görmüşdür. Məhz O, ilk dəfə olaraq, nümayəndəlik müqaviləsini üçüncü şəxsin xeyrinə olan müqavilədən ayırmışdır [10, s.45-46]. Bu addım kontinental hüquq sistemli ölkələrin qanunvericiliyində hələ də öz qüvvəsini saxlayır. Ümumiyyətlə, bir vacib məqamı qeyd edək ki, Roma hüquq sistemindən yararlanmış kontinental hüquq sistemli dövlətlər (Almaniya, İtaliya, Fransa, Rusiya, o cümlədən Azərbaycan) mülki prosesdə nümayəndənin iştirakını həmin prosesin effektivliyi və ümumilikdə ədalət mühakiməsinin səmərəliliyi baxımından vacib şərt sayırlar.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, mülki prosesdə nümayəndəlik institutuna müxtəlif ölkələrin hüquq ədəbiyyatlarında fərqli yanaşmalar mövcud olsa da, onların arasında ciddi fikir müxtəlifliyi və ya prinsiplial fərqlər nəzərə çarpmır. Bununla belə, tədqiq etdiyimiz məsələ ilə bağlı dolğun, bitkin fikir bildirmək üçün həmin konseptual fikirlərə nəzər yetirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Köln Universitetinin professoru Mattias Kilian qeyd edir ki, hüquqi nümayəndəlik müxtəlif işlər üzrə məhkəmə prosesində hər hansı bir şəxsə peşəkar hüquqşünas (lisenziyalı peşəkar hüquqşünas, barrister, solisitor, vəkil və s.) tərəfindən təmsilçiliyin göstərilməsidir. Müəllif eyni zamanda məcburi (mandatlı)

nümayəndəliyi də fərqləndirir. Bu növ nümayəndəlikdə təmsil olunan şəxsin məhkəmədə əşidilmək və prosesual hüquqlardan istifadə etmək hüququ var [7, s.3].

Mülki hüquq sferasında nüfuzlu mütəxəssislərdən hesab edilən professor Rik Verhagen mülki prosesdə nümayəndənin statusu ilə bağlı məsələdə onun səlahiyyətinin yaranması meyarını əsas götürür. Məhz bu səbəbdən nümayəndəlik qanuni (normativ hüquqi akt əsasında yaranır) və könüllü (əqd və ya etibarnamə əsasında yaranır) ola bilər [9, s.6]. Belə bölgü əsasən kontinental hüquq sisteminə malik dövlətlər üçün xasdır.

Mauro Cappelletti qeyd edir ki, mülki prosesdə azyaşlılar, fəaliyyət qabiliyyəti olmayanlar, aztəminatlılar qanuni nümayəndələrlə təmsil olunurlar ki, həmin nümayəndələr qismində adətən vəkillər çıxış edir [6, s.119].

Məşhur Britaniya hüquq alimi, Oksford universitetinin mülki proses üzrə professoru Adrian.S.Zuckerman hesab edir ki, ümumi hüquq sistemli ölkələrdən fərqli olaraq, kontinental hüquq sisteminə mülki prosesdə nümayəndənin iştirakı arzuolunandır. Bunun əsas səbəbi mülki prosesin çəkişmə prinsipi əsasında aparılması və məhkəməyə bu prosesdə tam neytral mövqeyin tutulması imkanını verilməsi ilə bağlıdır. Anqlo-amerikan sisteminə fərqli olaraq, bu sistemə malik ölkələrdə prosedur qaydaların çoxluğu, normativ aktların fərqliliyi, prosesual qaydaların yazılı şəkildə aparılması və s. rəsmiliklər insanlara məhkəmə prosesində özünü müdafiə etmə qabiliyyətini azaltmağa gətirib çıxarır, yəni bütün bunların mövcudluğu zəruri hüquqi birlikləri olmayan şəxsin mülki prosesdə asanlıqla uduzacağına işarə edir [11, s.357-361].

Xarici ölkələrin alimləri ilə yanaşı, mülki prosesdə nümayəndəlik institutu ilə bağlı yerli müəlliflərin də maraqlı fikirlər var. Professor Ə.İ.Əliyev nümayəndəlik institutunu həm beynəlxalq, həm də dövlətdaxili kontestdə təhlil edərək qeyd edir ki, ədalət mühakiməsinin əsas ünsürlərindən biri kimi müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququnun başlıca məqsədi tərəflərin real (həqiqi) bərabərliyinə təminat verməkdir [1, s.415]. Göründüyü kimi, müəllif çəkişmə prinsipinin realizəsini əsas götürmüşdür.

M.Mövsümov hesab edir ki, məhkəmədə nümayəndəlik mülki prosesdə məhkəmə və nümayəndə arasında təşəkkül tapan münasibətləri tənzimləyən mülki prosesual hüquq normalarının məcmusudur. Məhkəmədə nümayəndəlik hüquq münasibətidir və ona verilən hüquq çərçivəsində təmsil etdiyi şəxsin adından prosesual hərəkətləri etməkdən ibarətdir. Nümayəndənin prosesual hərəkətləri təmsil etdiyi şəxs üçün prosesual nəticələr yaradır: hüquq və vəzifələr [3, s.92].

Ş.İ.Əliyev qeyd edir ki, hüquq münasibətlərinin subyektlərinin hüquq və qanuni maraqlarının müdafiəsinin təmin olunması hüquqi dövlətin əsas məqsəd və vəzifələrindən birini təşkil edir. Bu məqsəd və vəzifənin həyata keçirilməsində mühüm rol nümayəndəlik institutunun bir qolu olan vəkilliyin üzərinə düşür. Belə ki, vəkillik bütün tarixi inkişaf yolu ərzində özünün əsas məqsədi olan fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq və qanuni maraqlarını müdafiə etməklə ədalət

mühakiməsinin həyata keçirilməsinə və qanuniliyə riayət olunmasına öz köməliyini göstərmişdir [2, s.8].

İndi isə nümayəndəlik institutuna milli qanunvericiliyimizdə verilən anlayış, ümumiliyyətlə nümayəndəliyin Azərbaycan hüquq sistemində yeri və əhəmiyyəti ilə bağlı məsələlərə baxaq. AR mülki prosessual qanunvericiliyində, konkret desək AR MPM-də yeddi maddədən ibarət ayrıca VI fəsil həsr olunmuşdur. Bu fəsildə nümayəndə kimi çıxış edə bilən şəxslərin dairəsi, nümayəndələrin səlahiyyətləri, növləri və nümayəndəliyə xitam verilməsi kimi məsələlər hüquqi tənzimlənilir. AR MPM məhkəmədə mülki işin aparılması üçün səlahiyyəti lazımı qaydada rəsmiləşdirilmiş hər hansı fəaliyyət qabiliyyətli şəxsi nümayəndə kimi tanıyır (md. 71) [13]. Bundan əlavə, AR MPM-n 66-70-ci maddələri və Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında Qanunun sistemli təhlili göstərir ki, hər bir vəkil məhkəmədə nümayəndə qismində iştirak edə bilər. Beləliklə, Mülki prosesdə nümayəndəlik institutunun anlayışı ilə bağlı qeyd etdiyimiz fikirləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlirik ki, mülki məhkəmə icraatında nümayəndəlik geniş anlayışdır və hüquqi və fiziki şəxslərin mülki hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və yaxud da pozulduğu halda bərpası məqsədilə fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər tərəfindən göstərilən yardım və ya sadəcə təmsilçilikdir.

Azərbaycan hüquq sistemində nümayəndəlik institutuna, xüsusilə də mülki prosesdə nümayəndəlik məsələlərinə xüsusi diqqət ayrılmışdır. Ali Qanun səviyyəsində bu məsələlər ümumi şəkildə tənzimlənməmiş (md. 61, 71) və digər qanunlarda və məcəllələrdə müvafiq sferada məsələlərin hüquqi tənzimlənməsi konkretləşdirilmişdir. İnkişaf etmiş və zəngin hüquq təcrübəsinə malik Xarici ölkələrin qanunvericiliyinin təhlili və müasir dövrdə mülki işlər üzrə məhkəmə təcrübəsindəki problemlərin təhlili Azərbaycan mülki prosessual qanunvericiliyində nümayəndəlik institutu ilə bağlı müəyyən dəyişikliklərin həyata keçirilməsi haqqında fikir söyləməyə əsas verir.

Ümumiyyətlə, mülki prosesdə nümayəndəlik institutunun mövcudluğu hər bir sivil dövlətin vacib konstitusion öhdəliyi olan insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və təmin edilməsi məsələsindən irəli gəlir. Ölkəmizdə mülki, əmək, ailə və digər hüquq münasibətləri sahəsində hüquqların müdafiəsi qanunla müəyyən edilmiş qaydada məhkəmələr, arbitraj, həmkarlar ittifaqları, inzibati orqanlar və digər ictimai təşkilatlar vasitəsilə həyata keçirilir. Məhkəmələr tərəfindən müxtəlif subyektlərin hüquqlarının müdafiəsi ədalət mühakiməsi hesab olunur, belə mühakimə digər müdafiə formalarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

İstinadlar:

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, Hüquq Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 2013. 506 s.
2. Əliyev Ş.İ. Vəkillik hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, Azərbaycan Hüquq İslahatları Mərkəzi, 2012. 380 s.
3. Mövsümov M. Mülki prosessual hüquq. Dərslik. Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2011. 416 s.

4. Гражданское процессуальное право России: Учебник для вузов /П.В. Алексий, Н.Д. Эриашвили, В.Н. Галузо и др.; Под ред.проф. П.В. Алексия, проф. Н.Д. Амаглобели. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. 432 с.
5. Треушникова М.К. Практикум по гражданскому процессу. М., Городец, 2007. 320 с.
6. Cappelletti Mauro. Civil Procedure in Italy. Springer, 2013.451 p.
7. Kilian Matthias. Representation in Court Proceedings. Comparative Aspects and Empirical Findings. CCBE / PECO / IBA 2015, Kiev, June 5 and 6, 2015. 23 p.
8. Smits J. M. Elgar Encyclopedia of Comparative Law, Second Edition. Edward Elgar Publishing, 2012. 1000 p.
9. Verhagen H.L.E. Agency in Private International Law, the Hague Convention on the Law Applicable to Agency. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers in cooperation with the T.M.C. / Asser Instituut, The Hague, 1995. 431 p.
10. Zimmermann R. The Law of Obligations, Roman Foundation of the Civilian Tradition, Juta &Co.; Ltd. Wetton, 2000. 656 p.
11. Zuckerman Adrian. No Justice Without Lawyers—The Myth of an Inquisitorial Solution. Oxford Legal Studies Research Paper 66/2014. 355-374 p.
12. Zweigert K and Kotz H. Introduction to Comparative Law, Third Revised Edition, trans. Oxford T. Weir; Clarendon Press, 1998. 744 p.
13. <http://e-qanun.az/code/9>

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИНСТИТУТА ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ

Гусейн Аскеров*

Резюме

В статье исследуются теоретические вопросы, связанные с концептуальными и правовыми проблемами института представительства в гражданском процессе. Институт представительства в гражданском процессе зародился в древности и развивался параллельно с динамикой развития правоотношений в обществе. В статье также анализируются теоретические вопросы, связанные с понятием института представительства в гражданском процессе. В этой связи сравнительно изучены расхождения во мнениях в научной литературе. Представительство в гражданском судопроизводстве является широким понятием и представляет собой помощь или просто представительство, оказываемое дееспособными лицами с целью защиты или восстановления гражданских прав и свобод юридических и физических лиц в случае их нарушения. Особое внимание было уделено институту представительства в правовой системе Азербайджана, особенно вопросам представительства в гражданском судопроизводстве. На конституционном уровне эти вопросы регулируются в общем виде, а другие законы и кодексы определяют конкретные вопросы правового регулирования в этой области.

Ключевые слова: *гражданский процесс, представительство, история, развитие, становление, судебная система, плюрализм, концепция, законодательство, доктрина.*

* диссертант кафедры гражданского процесса и коммерческого права Бакинского государственного университета

CONCEPTUAL PROBLEMS OF THE INSTITUTION OF REPRESENTATION IN CIVIL PROCEDURE

Hüseyn Asgarov*

Abstract

The article examines theoretical issues related to the conceptual and legal problems of the institution of representation in civil proceedings. The institution of representation in civil procedure originated in antiquity and developed in parallel with the dynamics of the development of legal relations in society. The article also analyzes theoretical issues related to the concept of the institution of representation in civil proceedings. In this regard, the differences of opinion in the scientific literature have been comparatively studied. Representation in civil proceedings is a broad concept and is assistance or simply representation provided by capable persons in order to protect or restore civil rights and freedoms of legal entities and individuals in the event of their violation. Special attention was paid to the institution of representation in the legal system of Azerbaijan, especially the issues of representation in civil proceedings. At the constitutional level, these issues are regulated in general terms, while other laws and codes define specific issues of legal regulation in this area.

Keywords: *civil procedure, representation, history, development, formation, judicial system, pluralism, concept, legislation, doctrine.*

* Ph.D Candidate, Chair of Civil Procedure and Commercial Law of Baku State University